

Fra lommepegedøtre til kontormus

– køn og klasse på kontor fra 1900 til 1960

Ida Juul

Det centrale analysefelt i denne artikel er den proces, hvorigennem kønnede jobs skabes. Artiklen tager udgangspunkt i kontorfaget, der frem til 1920'erne var et mandsdomineret fag, men gennem det 20. århundrede udviklede sig til at blive et typisk kvindefag. Artiklen undersøger en række faktorer, der hver på deres måde bidrog til denne udvikling. Tråde trækkes tilbage til det 19. århundredes kvindekamp om bl.a. retten til uddannelse og til et såkaldt respektabelt erhverv. I artiklen vises det, hvorledes denne kamp blev sammenvævet med en kamp om at definere forskellige dyder og kompetencer som værende knyttet til henholdsvis mande- og kvindekønnet. Artiklen viser desuden, hvordan forskellige institutioner som eksempelvis fagbevægelse, arbejdsgiverorganisationer, kvindeorganisationer mv. spillede en aktiv rolle i kampene om på den ene side at definere kvindelighed og på den anden side at kategorisere kontorarbejdet. Med udgangspunkt i en analyse af to erindringer illustreres det, hvorledes de tilbudte subjekspositioner blev mødt med henholdsvis accept og modstand.

I dag er kontorarbejdet et udpræget kvindefag, men sådan har det ikke altid været. I det følgende analyseres de ændringsprocesser, som kontorfaget har gennemgået i perioden fra slutningen af det 19. århundrede frem til i dag. Disse ændringsprocesser har medført, at faget ændrede indhold og status. Som følge heraf blev det italesat på nye måder, som fik konsekvenser for hvilke subjekspositioner¹, kontorfaget kunne tilbyde, og dermed for hvilke grupper, faget ønskede og var i stand til at tiltrække. Dette er temaet for artiklens første del. I artiklens anden del analyseres to kontoransattes erindringer med henblik på at illustrere, hvordan disse subjekspositioner konkret blev forhandlet, tilegnet eller afvist af de kontoransatte selv.

Det performative køn

I 1960'erne og 1970'erne var det almindeligt at anskue det kønsopdelte arbejdsmarked som et resultat af kønnenes forskellige præferencer, der havde rod i drenge og pigers forskellige socialisering. Årsagerne til kvinders marginaliserede position på arbejdsmarkedet kunne således lokaliseres i kvindernes traditionsbundne selvforståelse. Denne måde at anskue problematikken på ændredes radikalt i lyset af den kulturelle vending, som slog igennem inden for samfundsvidenskaberne i 1990'erne.

Inden for den feministiske forskning betød den kulturelle vending, at mens ulighed mellem mænd og kvinder var i fokus, da den sociologiske kønsforskning for alvor slog igennem i 1960'erne og 1970'erne, blev

diskussioner om kvinders relative mangel på adgang til velstand og andre ressourcer i 1990'erne erstattet af et fokus på mening og sprog. Hermed blev spørgsmålet om den rolle, som såvel materielle omstændigheder som diskurser spiller i konstruktionen af køn, centralt (Scott 1988).

Kønnene blev nu i langt højere grad set som aktivt handlende og kønsidentitet som noget, der konstant konstrueres og rekonstrueres i kraft af de sociale relationer, vi indgår i. Vi skabes som feminine eller maskuline væsener i kraft af de samfundsmæssige strukturer, vi er underlagt, men det enkelte individ vælger samtidig inden for et bredt spektrum af mulige tolkninger, hvordan vedkommende vil 'gøre' køn (Holmes 2007). Det betyder, at individet betragtes som værende udstyret med handlemuligheder (agency), men måden, hvorpå samfundet er struktureret, har samtidig afgørende effekt på såvel de valgmuligheder, som er til stede for den enkelte som på den enkeltes tolkninger af disse. Endelig er konsekvenserne af disse valg forskellige afhængig af den enkeltes position i samfundsstrukturen.

Kampen for kvinders ret til erhverv

Nedenfor redegøres der for, hvordan kvinder i slutningen af det 19. århundrede og frem til 1920 fik øget adgang til uddannelse og erhverv. Desuden redegøres der for de reaktioner, dette gav anledning til.

Det kønsopdelte arbejdsmarked, som opstod med industrialiseringens gennembrud, repræsenterede på mange måder en videreførelse af kønsopdelingen i det førindustrielle samfund, hvor kvindearbejdet var begrænset til få fag, og hvor kvinderne blev holdt uden for lavene, der regulerede adgangen til det faglærte arbejde. Med industrialiseringen voksede såvel den faglærte som den ufaglærte del af arbejdsstyrken.

Mens den faglærte del af arbejdsstyrken næsten udelukkende bestod af mænd, bestod den ufaglærte arbejdskraft af såvel kvinder som mænd. I 1906 var 89 % af de kvinder, der var beskæftiget inden for håndværk og industri, ufaglærte, mens det tilsvarende tal blandt mænd var 24 % (Brock m.fl.1982, 109). Selvom antallet af kvinder i lønnet arbejde voksede i perioden fra 1800-tallet frem til 1920, var kvinder fortsat afhængige først af deres fædre og siden deres ægtemand. Det gjaldt såvel økonomisk, juridisk som moralsk.

Lovgivningsmæssigt blev der skelnet mellem gifte og ugifte kvinder. Selvom en ugift kvinde siden næringslovens indførelse i 1857 havde kunnet drive selvstændig virksomhed, skal vi helt frem til 1931, før hun fik ret til at fortsætte sin forretning som gift kvinde. Forskelsbehandlingen illustreres endvidere af, at der først i 1943 faldt dom for, at en kvinde ikke kunne afskediges fra det offentlige, blot fordi hun var blevet gift (Jensen 1987).

Uddannelse ud over syv års skolegang var i det 19. århundrede primært forbeholdt mænd fra økonomisk bedrestillede hjem. *Grundloven* af 1849 ændrede ikke ved dette, hvad man måske kunne have forventet. Kvinder havde hverken valget eller adgang til at studere. Først i 1903 opnåede piger adgang til de statsskoler, som var adgangsbilletten til gymnasiet og dermed til videregående studier². Gymnasierne forblev dog eliteskoler overvejende forbeholdt drenge³.

Når uddannelse langt op i det 19. århundrede var forbeholdt mænd, hang det sammen med datidens kvindesyn, som var præget af en opfattelse af de to køn som forskellige, men komplementære. For arbejderklassens vedkommende blev mandens fysiske overlegenhed, og dermed større anlæg for fysisk hårdt og krævende arbejde, understreget (Andersen 1997), mens det for mænd fra middel- og overklasse var deres

intellektuelle overlegenhed, der blev fremhævet. For kvindernes vedkommende blev empati, og dermed evnen til at tage sig af andre, betonet. En videregående uddannelse blev af mange anset for en trussel mod disse kvindelige dyder (Rosenbeck 1987).

Først i slutningen af det 19. århundrede blev der for alvor stillet spørgsmålstejn ved det naturlige og selvfølgelige i disse anskuelser. Socialdemokratiet havde ligeløn og lige valgret på deres program fra 1888 og var, sammenlignet med datidens andre politiske bevægelser, radikale i deres krav om lighed mellem kønnene. Blandt fagbevægelsens menige medlemmer, der primært bestod af mænd, var holdningerne dog mere blandede. Opfattelsen af manden som forsøger og kvinden som ansvarlig for hjemmet var udbredt også i arbejderklassen. Arbejderbevægelsen så det således som sin opgave at skaffe den mandlige arbejder en løn, som gjorde det overflødig for hustruen at tage lønnet arbejde (Christiansen m.fl. 2007).

En af de organisationer, som positionerede sig i forhold til denne biologisk funderede opfattelse af kønsrollerne, var Dansk Kvindesamfund, som var blevet dannet i 1871. Ifølge Dansk Kvindesamfund gik vejen til øget ligestilling på arbejdsmarkedet via en forbedring af kvinders uddannelse, idet organisationen betragtede den lave kvindeløn som en konsekvens af kvindernes ringere uddannelsesbaggrund snarere end som et resultat af eksempelvis deres lavere organisationsgrad. Set i det lys er det forståeligt, at Dansk Kvindesamfund som en af sine første handlinger åbnede en handelsskole for kvinder (Lemche 1911).

Selvom Dansk Kvindesamfund arbejdede for kvinders ret til selverhverv, betød dette ikke, at foreningen gjorde op med forestillingen om, at husarbejde var kvindernes domæne. For Dansk Kvindesamfund var det derfor vigtigt, at kampen for politiske rettigheder og retten til selverhverv blev kom-

bineret med en tilsvarende indsats for at kvalificere det huslige arbejde for således at bevise "*at fordi kvinder fik politiske rettigheder agtede de ikke at løbe fra nål og slev*" (Lemche 1911, 263). Det afgørende var ifølge Dansk Kvindesamfund, at kvinderne fik muligheden for at vælge mellem hustru- og moderrollen og erhvervsarbejde (Rosenbeck 1987).

For arbejderklassens kvinder var erhvervsarbejde sjældent en valgmulighed, men som oftest noget de var tvunget ud i af bitter nød. Dansk Kvindesamfund blev da også af samtidens socialdemokratiske politikere anklaget for at være en forening bestående af burgøjserdamer, der kæmpede for egne interesser (Broch m.fl. 1982). Det var dog ikke hele sandheden. Dansk Kvindesamfund havde således bl.a. kæmpet for kvinders adgang til de tekniske skoler og ydet støtte til arbejderkvinder under Storlockouten i 1899. Ligeledes havde organisationen kæmpet mod fabrikslovgivningens forbud mod, at kvinder tog natarbejde i industrien. Rigtigt er det imidlertid, at Dansk Kvindesamfund havde svært ved at vinde opbakning blandt arbejderkvinderne. Organisationens erklærede upolitiske karakter betød, at den i sagens natur ikke kunne involvere sig i arbejderbevægelsens kamp for økonomiske og politiske rettigheder. Foreningen blev da også primært et talerør for middelklassens og borgerskabets kvinder, mens Kvindelig Fremskridtsforening, der var brudt ud af Dansk Kvindesamfund, koncentrerede sig om at organisere arbejderkvinderne (Lemche 1911; Højgaard 1979).

Hvad angår middelklassen, oplevede især de ugifte døtre i den lavere middelklasse i slutningen af det 19. århundrede en markant ændring af deres situation. I takt med vareøkonomiens udbredelse blev meget af det arbejde, der tidligere var blevet udført i familien, erstattet af køb af varer og tjenesteydelser. Det betød, at de unge piger ikke længere repræsenterede en arbejdskraft,

men derimod en økonomisk byrde for familien, indtil en passende ægtemand var fundet. Selvom middelklassens pigeopdragelse entydigt rettede sig mod ægteskabet, var der mange, der ikke blev gift, og dertil kom, at mange blev enker i en relativt ung alder. Mens der i det 19. århundredes første halvdel ikke var andre muligheder åbne for disse kvinder end at blive privatlærerinder eller guvernanter, afstedkom industrialiseringen en stigende arbejdsdeling i samfundet som bl.a. resulterede i fremvæksten af en række serviceerhverv inden for handels- og kontorområdet. Disse erhverv blev betragtet som respektable og dermed attraktive for middelklassens ugifte døtre (Geertsen 1990).

Det var ikke mindst erhverv som disse, Dansk Kvindesamfund kæmpede for, at kvinder skulle have adgang til. Efter pres fra bl.a. Dansk Kvindesamfund fremlagde regeringen Zahle i 1919 et lovforslag, som skulle give kvinder samme adgang til stillinger i stat og kommune som mænd. Undtaget var dog militære stillinger og præsteembedet. At forslaget blev opfattet som kontroversielt, fremgår af nedenstående udtalelser fremsat ved førstebehandlingen af Venstres ordfører S. Rasmussen:

“Jeg kan kun udtale min største Agtelse for Kvindens Arbejde på mange Felter, men jeg kan ikke helt ud erkende, at Kvinders Evner – dermed mener jeg hendes Arbejdskraft – i fuldt Maal staar lige med Mandens. (...) Jeg personligt har her Lyst til at udtale, at jeg frygter for, at alt det Væsen, der gøres fra Kvinders Side for at komme ind i de mange Væsener, Telegrafvæsenet, Postvæsenet, Jernbanevæsenet, Skolevæsenet, Kirkevæsenet, vil være til Skade for Kvindernes egentlige Væsen, der giver hende en Førsteplads i Hjemmet, i Husvæsenet, i Husholdningsvæsenet (...) jeg frygter (...) først og fremmest, at Kvinderne tager Skade, og at Hjemmene tager Skade. Det vil blive en Ulykke for vort

Land i Stedet for at blive noget godt for det” (Folketingstidende 1919, Sp 2227).

Denne frygt søgte Dansk Kvindesamfund at mane i jorden ved bl.a. at henvise til foreningens mange initiativer, der var rettet mod at øge såvel husarbejdets standard som dets omdømme. Endvidere blev det fremhævet, at den teoretiske ligestilling af mænd og kvinder på ingen måde ville underminere kønsarbejdsdelingen i hjemmet, idet organisationen var

“overbevist om, at den langt overvejende del af Embedskvinderne ved Ægteskabets Indgaaelse selv vilde vælge Hjemmet i stedet for Embedet” (Lemche 1911, 270).

Kampen for kvinders adgang til uddannelse og erhverv handlede således primært om middelklassekvindernes rettigheder. Fra Dansk Kvindesamfunds side blev kampen ført som en balanceakt, der ikke for alvor satte spørgsmålstegn ved mandens forsørgerrolle og kvindens ansvar for hjem og børn. Dette ideal, som havde sit udspring i middelklassen, fik efterhånden status som samfundsmæssig norm.

Et respektabelt fag

Som tidligere nævnt var kontorfaget oprindeligt et fag domineret af mænd. Det var desuden et fag med gode advancementsmuligheder. Det var ikke ualmindeligt, at en direktør satte sin søn i lære som kontorist enten i sit eget firma eller i et tilsvarende med henblik på, at sønnen opnåede den indsigt og kunnen, som kunne kvalificere ham til på et tidspunkt at overtage faderes firma. Derudover var der muligheden for at avancere til en stilling som prokurist, bogholder, kontorchef eller tilsvarende. Så længe beskæftigelsesområdet var lille og antallet af unge underordnede forholdsvis begrænset i forhold til antallet af overord-

nede, havde kontorlærlingen en realistisk chance for at avancere til en overordnet stilling. Dette ændredes imidlertid i takt med, at antallet af kontorjobs voksede, skellet mellem de rutineprægede og de mere krævende kontorfunktioner blev skarpere og advancementsmulighederne færre. Hermed blev kontorarbejdet mindre attraktivt set fra de karriereorienterede mænds perspektiv (Pedersen 1950, 23).

Set fra den lavere middelklassens perspektiv fremstod kontorarbejdet derimod som en passende beskæftigelse for kvinder, mens de ventede på et passende ægteskabstilbud. Selvom lønnen var lav, og kvinderne dermed var afhængige af økonomisk støtte hjemmefra, var den økonomiske byrde for familien mindre, end hvis pigerne slet ingenting tjente og i stedet var under uddannelse (Geertsen 1990). Blev pigerne ikke gift, ville kontorarbejdet endvidere kunne sikre dem økonomisk, hvilket ikke var uvæsentligt, idet beregninger viste, at for en 15-årig pige var sandsynligheden i 1926-30 for, at hun aldrig blev gift, 22 %. Denne 'risiko' var dog 10 år senere reduceret til 14 % (Nybølle 1953, 50). Kontorarbejdet havde desuden den fordel, at det til forskel fra fabriksarbejde og håndværk repræsenterede normer og værdier, der var i overensstemmelse med middelklassens. Modsat fabriksarbejdet var kontorarbejdet rent, ikke fysisk krævende og havde et skær af respektabilitet over sig, idet omgangstonen blev betegnet som 'dannet' modsat den rå og fordærvede tone, som angiveligt herskede på værkstederne (Jensen 1987). I perioden fra århundredeskiftet frem til mellemkrigstiden blev kontorarbejdet betragtet som et erhverv forbeholdt henholdsvis 'fars sønner' og 'lommepengedøtre' (Pedersen 1950, 38).

For flertallet af arbejdsklassens børn betød den manglende adgang til uddannelse ud over den skolepligtige alder kombineret med en habitus, som ikke stemte overens

med middelklassens dannelseskraft, at adgangen til kontorarbejdspladserne var lukket. Dertil kom, at den lave lærlingeløn kombineret med omkostningerne til en passende påklædning udgjorde en økonomisk barriere for hovedparten af arbejderklassens børn (Pedersen 1950).

Indtil mellemkrigstiden var tyendeerhvervet, håndværk og industri de dominerende ungdomserhverv for arbejderklassens børn. Siden oplevede disse erhverv kraftig konkurrence fra handels- og kontorfagene, der var i vækst. Men indtil da var kvinder fra middelklassehjem i stand til at udkonkurre ikke alene kvinderne fra arbejderklassen i kampen om kontorarbejdspladserne i kraft af deres 'dannelse'. De udgjorde også en konkurrent til mændene fra såvel arbejderklassen som middelklassen i kraft af deres uddannelsesbaggrund og lave lønkrav. Endelig stod ugifte kvinder stærkere end gifte kvinder på kontorområdet, idet der, som beskrevet ovenfor, var et stærkt samfundsmæssigt pres for at få gifte kvinder til at hellige sig hjemmets pligter. Sociale kategorier som køn, klasse og ægteskabelig status i forskellige kombinationer havde således betydning for, hvem der i de forskellige perioder blev anset som en særlig attraktiv arbejdskraft på kontorområdet (Juul 2008).

Det voksende behov for arbejdskraft til kontorerne kombineret med en mere markant opdeling af arbejdet i rutineprægede opgaver og udviklende arbejdsopgaver betød, at kontorfaget langsomt begyndte at 'skifte køn'. Allerede i 1921 udgjorde kvinder 56 % af samtlige kontoransatte. Kvinderne blev i reglen sat til det ufaglærte arbejde, der primært bestod af manuelt kontorarbejde, hvortil der ikke krævedes nogen særlig faglig uddannelse eller ansvar. Deres løn var typisk det halve af den, deres mandlige kolleger i samme stillingskategori fik, ligesom deres chancer for advancement også kun var halvt så store som mændenes.

I visse sektorer var det kun en ud af ti kvinder, der var ansat i overordnede stillinger. Hovedparten af de kvindelige kontoransatte var under 25 år, hvilket underbygger tesen om, at arbejdet for de flestes vedkommende repræsenterede en overgangsfase mellem skolegang og ægteskab (Skjøtt-Petersen & Lauersen 1984, 159-162).

I slutningen af 1930'erne ændredes den klassemæssige rekruttering til kontorerne markant. Behovet for kontorarbejdskraft var steget i en grad, som gjorde det nødvendigt også at tiltrække unge fra arbejderhjem til kontorlaget (Pedersen 1950, 34). Samtidig betød en forbedring af arbejderklassens kår kombineret med et fald i antallet af hjemmeboende børn, at det blev muligt også for arbejderklassen at sikre deres børn den uddannelsesmæssige baggrund, som en kontoransættelse krævede. Modsat erhvervsuddannelserne inden for håndværk og industri var en realeksamen i reglen en forudsætning for at opnå læreplads inden for kontor.

Den ændrede klasse-mæssige rekruttering til kontorarbejdspladserne i 1930'erne blev italesat med det nye begreb 'flipproletar', som antydede, at det blev betragtet som respektabelt at være ansat på kontor, også selvom lønnen var lav. Begrebet sigtede desuden til, at de ansatte inden for kontorfaget ikke havde samme nære forhold til arbejderbevægelsen som faglærte og ufaglærte inden for industri- og håndværksfagene. Organisationsprocenten blandt kontoransatte var lavere, og deres politiske tilhørsforhold lå til højre for den typiske faglærte arbejders (Juul 2008).

Fagbevægelsens og arbejdsgivernes kamp om at definere kontorarbejdet

Det faktum, at kontorfagets rekrutteringsgrundlag i mellemkrigstiden blev mere heterogent både klasse- og kønsmæssigt, betød, at faget var mere åbent for kampe om at definere arbejdets karakter, end det

for eksempel var tilfældet for de traditionelle håndværksfag. Det var i starten ikke så meget fagets kønnede som dets klasse-mæssige karakter, kampen stod om. Modsat de traditionelle håndværksfag, som typisk havde organiseret sig i fagforbund i løbet af 1870'erne, var Handels- og kontormedhjælperforbundet (HK) først blevet dannet i år 1900. På programmet var bl.a. bedre løn, kortere arbejdstid, regulering af lærlingevæsenet og ligeløn for kvinder og mænd (Petersen 1950, 64).

To år tidligere var den overvejende selkabeligt og filantropisk orienterede Kvindernes Handels- og Kontoristforening (KHK), også kaldet Hegnet, blevet dannet. En af foreningens grundlæggere var Emma Gad, og foreningen nåede hurtigt op på at organisere mere end 300 medlemmer og blev senere tilsluttet Danske Kvinders Nationalråd. Foreningen var i lige så høj grad optaget af at organisere de kvindelige medlemmernes fritid som af at forbedre deres arbejdsvilkår (Kildegaard 1984).

I modsætning til Hegnet var HK en kamporganisation i den forstand, at organisationen anså strejkeret og strejkeevne som vigtige våben i kampen for at sikre medlemmerne bedre løn- og arbejdsbetingelse. Mens Hegnet og repræsentanter for arbejdsgiverne søgte at markere afstand mellem kontorarbejdet og andet faglært arbejde, søgte de fagligt aktive i HK (der for hovedpartens vedkommende var mænd) at markere fællesskab med resten af fagbevægelsen. I 1928, hvor kvinderne var i overtal på kontorerne, udgjorde de kun knapt en tredjedel af HKs medlemmer. Det vidner om vanskelighederne ved at organisere en gruppe, som ikke oplevede, at deres fremtid var på arbejdsmarkedet (Pedersen 1950, 205).

Arbejdsgiverne søgte i modsætning til HK at overbevise de kontoransatte om, at det personlige tillidsforhold mellem arbejdsgivere og ansatte var den sikreste vej

til advancement. Der blev dermed lagt afstand til fagbevægelsens forsøg på at appellere til en kollektiv lønarbejderidentitet og solidaritet. Argumentet, som blev fremført fra arbejdsgiverside, var, at de handels- og kontoransatte indtog så betroede stillinger, at de ikke kunne sidestilles med fagbevægelsens øvrige medlemmer, der udførte manuelt arbejde. Arbejdsgiverne søgte med andre ord at positionere kontorfacet som finere og mere ansvarsfuldt end andet faglært arbejde (Geertsen 1990).

Som på det øvrige arbejdsmarked var modsætningen mænd/kvinder også inden for kontorfacet kædet tæt sammen med modsætningen faglært/ufaglært. Til trods for at kvinderne antalmæssigt havde overhalet mændene på kontorerne, var sidstnævnte i overtal på handelsskolerne. Årsagen var, at arbejdsgiverne ofte ansatte de unge piger til den billige lærlingeløn uden at indfri de læremæssige forpligtelser. Uddannelsesspørgsmålet var således tæt knyttet til lønkampen og konkurrencen om kontorarbejdspladserne. Men også når kvinderne havde en uddannelse, blev de lønnet lavere end mænd. Argumentet var, at mændene var forsørgere (Pedersen 1950, 82).

Lærlingeloven, der blev gennemført i 1921, resulterede i, at de kvindelige kontoransattes position blev styrket, selvom kvindernes forhold ikke indgik som et selvstændigt tema i forhandlingerne omkring lovens tilblivelse. Loven betød, at unge under 18 år, som var i fuldtidsbeskæftigelse, havde krav på en lærekontrakt, med mindre der var tale om decideret specialarbejde. Loven blev yderligere strammet i 1937, hvilket for kontorområdets vedkommende betød, at såfremt en arbejdsgiver beskæftigede en ung mand eller pige under 18 år med maskinskrivning, skulle der oprettes lærekontrakt. Arbejdsgiveren var i så fald forpligtet til at give vedkommende en egentlig kontoruddannelse (Hansen 1998, 46).

Efterhånden blev det almindeligt, at også piger fik en kontoruddannelse baseret på en skriftlig lærekontrakt. I 1939 udgjorde kvinder 40 % af lærlingene inden for kontorområdet, og allerede i 1954 var der dobbelt så mange kvindelige kontorlæringer som mandlige. Hver tredje kvindelige lærling var i lære på et kontor, mens det kun gjaldt 7 % af samtlige mandlige lærlinge (Betænkning 1956, nr. 143, bilag 21e).

Selvom kvindernes erhvervsfrekvens var stigende, var det dog fortsat almindeligt, at kvinderne forlod arbejdsmarkedet i 18-20 års alderen for at blive gift (Betænkning 1956, nr. 143, 21). Perioden fra begyndelsen af det 20. århundrede var karakteriseret ved, at ægteskab blev indgået tidligere⁴, samtidig med at der blev født relativt færre børn. Dette kombineret med en forøgelse af middellevetiden betød, at kvinden, også selvom hun påtog sig de traditionelle moderpligter, måtte forventes at have en længere periode, hvor hun kunne gøre en indsats på arbejdsmarkedet efter at have fået børnene fra hånden (Betænkning nr. 504, 1968). Set i dette perspektiv blev kvinders erhvervs muligheder og dermed også uddannelsesbaggrund et spørgsmål, som fik ny aktualitet.

Dette fremgår bl.a. af den i 1949 nedsatte Arbejdsmarkedskommission. Kommissionen udpegede kontorfacet som et fag, der ville kunne opsluge en væsentlig del af den nytilkomne kvindelige arbejdskraft. Vurderingen var, at kvinderne især ville blive sat til at betjene de nye kontorhjelpe midler som eksempelvis skrive-, regne- og bogføringsmaskiner. Det hed, at eftersom:

“... kvinder i særlig grad synes velegnede til at betjene de nye maskiner, vil overgangen til større anvendelse af tekniske hjælpemidler muligvis medføre en vis forskydning i retning af forholdsvis mere kvindelig arbejdskraft” (Betænkning 1956, nr. 143, 236).

Som det fremgår, blev betjening af kontor-maskineri betragtet som en kønnet kompetence.

I slutningen af 1960'erne blev den samfundsmæssige interesse i at få mobiliseret den kvindelige del af arbejdsstyrken yderligere forstærket. Dette førte bl.a. til, at statsministeren i 1965 nedsatte *Kommissionen vedrørende Kvindernes Stilling i Samfundet*.

Initiativet var især rettet mod at forbedre kvinders muligheder, når de vendte tilbage til arbejdsmarkedet efter at have påtaget sig det, der i betænkningen omtales som 'de traditionelle moderpligter' (Betænkning 1968, nr. 504, 5).

Betænkningen understregede, at det ikke længere gav mening at prioritere mænds uddannelse højere end kvinders. I stedet handlede det om at hæve det generelle uddannelsesniveau i befolkningen og blandt kvinderne i særdeleshed. Begrundelsen lød som følger:

"Samfundets intelligensreserve findes hovedsageligt blandt de ikke erhvervs-mæssigt beskæftigede kvinder og blandt de dårligst uddannede. På grund af traditionen findes der endnu mange kvinder, der ikke har en uddannelse svarende til deres evner, flere end blandt mændene, hvor uddannelsesniveaulet generelt er højere" (Betænkning 1968, nr.504, 6).

Betænkningen indvarslede et skift i holdningen til kvinder og uddannelse, omend den ikke stillede afgørende spørgsmål ved kvindens rolle som den hovedansvarlige for børnepasningen. I betænkningen blev det fremhævet, at mens nytteværdien af at uddanne kvinder tidligere var blevet vurderet som værende ringere end for mænds vedkommende, var situationen ved indgangen til 1970'erne en anden. Kvinder forventedes først at forlade arbejdsmarkedet, når de fik deres første barn, for så se-

ner, når børnene var fra hånden, at vende tilbage til arbejdsmarkedet. Men selvom familien og den hjemmegående husmor ikke længere blev tillagt samme samfundsmæssige betydning som i 1950'erne⁵, og grundlaget for at opfatte kønsrollerne som komplementære dermed bortfaldt, fortsatte arbejdsmarkedet som bekendt med at være kønsopdelt såvel vertikalt som horisontalt. Forestillingen om, at manden indtog en privilegeret position, hvad angik forsørgelsen af familien, levede da også videre i bedste velgående. Således viste opgørelser fra 1965, at 82 % af befolkningen erklærede sig enige i, at gifte kvinder ikke skulle tage arbejde på en arbejdsplads, hvis det betød at en mand blev arbejdsløs. Tilsvarende erklærede 80 % sig enige i, at hustruen skulle udføre husarbejdet og passe børnene (Togby 1989, 42).

Som det er fremgået, ændredes holdningen til gifte kvinders erhvervsarbejde hurtigere end den traditionsforankrede opfattelse af, hvad der blev anset som en passende og 'naturlig' kønsarbejdsdeling i familien og på arbejdsmarkedet.

Erindringer som historisk kildemateriale

I det følgende illustreres det, hvorledes de ændrede subjekspositioner, som kontorfaget kunne tilbyde henholdsvis mænd og kvinder fra arbejderklassen, blev genstand for henholdsvis accept og modstand. Udgangspunktet tages i to erindringer skrevet af henholdsvis en mandlig og en kvindelig kontoransat. Begge fortællere har en baggrund i arbejderklassen. De to erindringer er udvalgt blandt 38 HK-erindringer indsamlet i 1997 af Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv (ABA erindring, 177, 169)⁶. De er udvalgt, fordi de repræsenterer tendenser, som er typiske for såvel perioden som for de to køns forskellige aspirationer og mulige

karriereveje. Eftersom erindringerne er nedskrevet mere end et halvt århundrede efter, at de to informanter kom i lære, og desuden er skrevet og indsamlet med et specifikt formål for øje (at indgå i Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv som kildemateriale til belysning af arbejdernes historie), er der flere forskellige kontekster på spil i de pågældende erindringer. Der er dels den historiske periode, som erindringerne udspiller sig i, dvs. perioden fra starten af det 20. århundrede til 1997, hvor erindringerne indsamles. Dels er der den narrative tid, som i erindringerne repræsenteres af udviklingen fra barndom til voksen, og de refleksioner, disse giver anledning hos fortælleren.

I erindringerne er disse forskellige kontekster sammenflettede på måder, som ikke altid analytisk lader sig skille fra hinanden, hvilket giver anledning til en række overvejelser af teoretisk og metodisk karakter.

For det første repræsenterer erindringer eller narrativer en særlig genre. De relaterer sig til fortid, nutid og fremtid på en måde, som er meningsgivende for fortælleren, og for hvordan vedkommende opfatter sig selv og ikke mindst ønsker at fremstå for eftertiden (Bruner 1994). Det vil sige, at det perspektiv, der lægges på fortiden, afspejler, hvordan fortælleren på fortællertidspunktet ser og ønsker at se sig selv og sit liv. Dette kunne man kalde den interne kontekst, hvor fortællerens levede og tolkede liv danner kontekst for de begivenheder, som udvælges og skildres i erindringerne samt for fortællingens plotstruktur. Derudover er der den kontekst, som erindringerne skriver sig ind i, og som udgøres af den diskursive kontekst, som var gældende i 1997. Det er ikke muligt i analysen at adskille den narrative tid, dvs. det retrospektive perspektiv, fra den historiske levede tid. Som forsker må man acceptere, at den retrospektive tolkning vil influere på erindringen af den historiske levede tid.

Eftersom formålet med at inddrage erindringerne har været at illustrere, i hvilken grad oplevelser af kontorarbejdslivet kan siges at være en kønnet oplevelse, er vægten i analysen lagt på at undersøge, hvorledes det blev oplevet at være henholdsvis mandlig og kvindelig kontoransat i perioden fra 1940'erne til 1970'erne.

Formålet med at kombinere en analyse af kontorfagets historiske udvikling med en analyse af narrativer fortalt af de involverede selv er et ønske om at undgå at falde i en deterministisk grøft, hvor individernes handlemuligheder underbetones. Ved at trække på det indsamlede erindringsmateriale bliver det muligt at undersøge den mening, individerne selv tilskriver deres handling. Da denne meningstilskrivning ikke foregår i et tomrum, skal erindringerne læses i samspil med den historiske udvikling, som henholdsvis kontorfaget og kvinders erhvervsmuligheder har gennemgået, og som blev analyseret ovenfor.

Det kønnede uddannelsesvalg

De to fortællere, som jeg her har valgt at kalde Bente og Erik, startede i lære i henholdsvis 1935 og 1940 i Odense og kom begge fra en ufaglært arbejderbaggrund. På dette tidspunkt var hovedparten af de kontoransatte, som tidligere nævnt, kvinder. Kvinder var til gengæld underrepræsenteret på handelsskolerne, og deres uddannelse blev i det hele taget prioriteret lavere end mænds. Samtidig var en uddannelse ud over den skolepligtige alder forbeholdt de bedrestillede børn. Dette afspejles også i de to erindringer. Bente, der fortæller, at hun altid var nr. 2 i klassen, beklager således, at hun måtte gå ud af skolen efter 7. klasse, selvom hun egentlig gerne ville have fortsat, men som hun formulerer det "*lå [det] helt uden for mulighedernes grænser at gå i skole så længe*" (Erindring nr. 169). Erik forlod skolen efter at have fået en realek-

samen. Ingen af de to bruger dog kønnet som forklaringsfaktor, når de skal begrunde deres vej gennem uddannelsessystemet, og den måde arbejdslivet formede sig på for dem. Det er bemærkelsesværdigt af to grunde. Dels fordi kønnet både indirekte er til stede i de to fortællinger, og dels fordi en anden kategori, nemlig klasse, især i Eriks fortælling, tildeles en central rolle i fortællingens fremdrift og plot.

At de begge kommer fra økonomisk dårligt stillede hjem, fremgår for Bentes vedkommende af, at opvækstfamilien bestod af otte børn samt to ufaglærte forældre. Hun fortæller, at hun som barn ofte flyttede og nævner, at det sandsynligvis skyldtes problemer med at betale huslejen. Erik vokser op sammen med sin lillebror og en fraskilt mor, der forsørgede familien ved at tage arbejde som vaskekone til en ugentlig løn på 15-20 kr. Han fortæller i sine erindringer om de ydmygelser, moderen måtte tåle i sine forgæves henvendelser til kommunen om økonomisk hjælp til familien.

“Det eneste hun fik ud af det besøg, var dette svar: ‘Jamen De har jo arbejde, så De kan ikke få rabatkort’. Da lovede hun sig selv, at hun nok skulle få sine drenge ordentlig i vej uden hjælp fra det offentlige. Og det gjorde hun så” (Erindring nr. 169).

I Eriks fortælling bliver moderens oplevelser og hendes ønske om at skaffe børnene en bedre tilværelse præsenteret som forklaringer på, at han forlader skolen i 1937 med en realeksamen, og på, at han avancerer inden for kontorverdenen og ender som økonomichef. På daværende tidspunkt var det kun forbeholdt hver femte af de 15-19-årige at tage en realeksamen (Undervisningsministeriet 1998).

Bentes beskrivelse af hendes karriere i kontorverdenen bærer ikke i samme grad som Eriks fortælling præg af målrettethed.

Det fremgår ikke, hvilke drømme og planer hun havde omkring hverken arbejde eller familie. At hun allerede tidligt havde planer om at komme på kontor, fremgår til gengæld af, at hun startede på et maskinskrivnings- og stenografikursus samtidig med, at hun arbejdede halvtids for en købmandsfamilie i Odense, hvor hun lejlighedsvist hjalp til i forretningen med afvejning af varer og brevskrivning. Det var i kraft af dette arbejde, at hun fik mulighed for at komme på handelsskole. Købmanden, som sad i handelsskolens bestyrelse, tilbød at betale hendes udgifter til skolen, og bøgerne kunne hun overtage fra den lærling, som var ansat i butikken. Da hun begyndte på 2. skoleår, søgte og fik hun en stilling på et forlag, men lærekontrakt fik hun ikke. Da hun fik flidspræmie i andet skoleår, tilbød forlaget at betale det 3. og sidste år på handelsskolen, således at hun kunne afslutte sit uddannelsesforløb med en handelsskoleeksamen.

Det er tydeligt i Bentes erindring, at uddannelse i 1940'erne ikke var noget, man bare fik, men noget som krævede udholdenhed og vilje. Tilsigtet eller utilsigtet får Bente hermed skabt en kontrast mellem de uddannelsesmuligheder, som i 1940'erne var tilgængelige for personer med hendes køn og sociale baggrund, og de muligheder, som eksisterer i dag. Kontrasten fremgår bl.a. af følgende beskrivelse:

“...den gang gik man på handelsskole om aftenen fra kl. 18,20 til kl. 20,00 de 4 første dage i ugen. Jeg husker 2 i klassen, som var elever hos en af byens fineste købmænd (...). De kom hver aften for sent, for de kunne ikke gå, før de havde fejlet butikken efter lukketid. Og jeg husker en elev på forlaget, som ikke engang var fyldt 14 år, da hun kom i lære. Hun boede 8 kilometer uden for byen og cyklede hver dag i de meget hårde vintre med enormt meget sne. Vi arbejdede fra kl. 8 til 16.30 og hun og mange andre som hun,

kunne naturligvis ikke nå hjem før skolen. Så sad de på banegården fra de fik fri, til de skulle møde på skolen, og de havde madpakker med til hele dagen og var altså først hjemme kl. ca. 21. Det var strengt for en lille 14 årig pige” (Erindring nr. 177).

Også Erik måtte kæmpe for at få en uddannelse. På grund af arbejdsløsheden var det svært at få læreplads. Efter at have søgt i seks måneder lykkedes det via en skolekammerats far, der trak i diverse tråde, at komme i lære på kommunebogholderens kontor på rådhuset. Det var i sommeren 1935, og Erik var på daværende tidspunkt 17 år.

Køn og klasse på arbejde

Som noget af det første på den nye arbejdsplads blev Erik sendt på maskinskrivningskursus hos Remington, hvilket senere undrede ham, idet han ikke i hele sin læretid rørte en skrivemaskine. Al ekspedition foregik ved håndkraft og med fyldepen. Måske er denne undren knyttet til det faktum, at maskinskrivning primært blev betragtet som et kvindearbejde.

I sine erindringer beskriver Erik, hvordan det ringeste, men nødvendige arbejde blev udført af lærlingen, dog således at lærlingen fik stadig mere betroede opgaver i løbet af de tre år, læretiden varede. Om undervisningen på handelsskolen skriver han:

“I vinterhalvåret gik eleverne på handelsskole om aftenen. Jeg var ikke videre interesseret i handelsskoleundervisningen, for jeg mente, at hvis man ville fortsætte en kommunal karriere, var det meget lidt af det man lærte på handelsskolen, der kunne bruges i kommunal tjeneste...” (Erindring nr. 169).

Karriereperspektivet er, som det fremgår, tydeligt i Eriks narrativ. Det er ikke i samme grad tilfældet for Bentes vedkommende. Hendes narrativ er snarere bygget op om-

kring et plot, som tematiserer skismaet mellem hendes egen selvopfattelse som dygtig, selvsikker og kompetent (*“når man som jeg ikke kunne lade være med at arbejde hurtigt”, “jeg har nok tit været lidt rapkæftet”, “jeg mener selv, jeg var rigtig god til at være med i planlægningen af den slags...”* (Erindring nr. 177).) og så den måde, hendes faglighed efterhånden bliver trængt af edb-teknologi og akademikernes indtrængen på kontorerne. Hendes fortælling giver indtryk af en udvikling, hvor de (kvindelige?) kontoransattes frihedsgrader indskrænkes mere og mere. Hun fortæller bl.a. om, hvordan kontrollen med arbejdstiden øges, hvilket kan skyldes, at antallet af kontoransatte og dermed udgifterne til administration stiger i løbet af perioden, hvilket kunne forklare en øget tilskyndelse til at føre nøjere kontrol med arbejdstiden. Således fortæller hun:

“Et punkt, hvor man derimod havde friere forhold end de fleste steder i dag, var arbejdstiden. Den officielle arbejdstid var som sagt kl. 8 til 16,30, med ½ times frokost, som de fleste benyttede til en strøgtur. Den halve time blev ofte overskredet med et kvarter. Hvis overskridelsen blev længere, listede vi os ind, men det blev sjældent påtalt, heller ikke 5-10 minutter om morgenen. Det var almindeligt at få fri til frisørbesøg, permanentkrølning tog jo lang tid. Jeg mindes endda, at der var en retssag om en kontordame et sted, som havde forladt sin arbejdsplads for at gå til frisøren, selvom den foresatte ikke havde villet give sin tilladelse. Damen vandt sagen, for som dommeren sagde, frisøren kan jo ikke nå at permanentkrølle alle damerne om aftenen” (Erindring nr. 177).

Måske kan ovenstående tolkes som et udtryk for, at kontorarbejdet i denne periode for kvindernes vedkommende blev betragtet som en midlertidig beskæftigelse i forhold til det, der fra samfundets side blev betragtet

som deres egentlige bestemmelse i tilværelsen, nemlig rollen som hustru og moder. At kontorarbejdet for Bente og hendes jævnaldrende kvindelige kolleger betragtes som noget midlertidigt, underbygges af følgende udtalelse omkring holdningen til fagforeningsmedlemskab. Bente fortæller, at det ikke var velset at være medlem af HK:

“Det var der heller ikke mange, der var. Man mente ikke, man havde meget gavn af det. Der var jo ikke fyringsrunder, som man oplever i dag, og HK havde ikke overenskomst på området. Vi var jo unge og optimistiske. Men kontorpersonalets (piger) lønninger var lave, mændene på lageret fik mere i løn, selvom de var ufaglærte. Men de var jo mænd” (Erindring nr. 177).

Citatet illustrerer på den ene side en bevidsthed om, at kvinder blev dårligere lønnet end mænd alene i kraft af deres køn og til trods for et højere uddannelsesniveau. På den anden side illustrerer citatet, at denne urimelighed ikke gav anledning til, at kvinderne meldte sig ind i HK. Den forklaring, som antydes, er, at kvinderne var ‘unge og optimistiske’, hvilket kan læses som, at kontorarbejdet ikke nødvendigvis blev betragtet som noget permanent, men at andre veje var åbne som eksempelvis ægteskab og en rolle som hjemmegående husmor. Dette var, som vist i artiklens første del, den dominerende subjektposition, som blev tilbudt kvinder i mellemkrigstiden.

Hvordan Bente forholdt sig til de subjektpositioner, hun blev tilbudt som ung ugift kvindelig kontoransat, fremgår ikke eksplicit af erindringerne. I modsætning til Erik tematiserer Bente ikke de håb og drømme, hun havde for fremtiden. Fremtiden er i hendes erindring primært tilstede som udvælgelseskriterium for de begivenheder, som medtages i beretningen med henblik på at skabe kontrast mellem på den ene side

forholdene, som de var på fortællertidspunktet i 1997, og på den anden side forholdene, som de var dengang hun var ung. Der er således i fortællingen indbygget en implicit modstilling mellem den måde, Bente oplevede sin kontorkarriere på som ‘ung og optimistisk’ og senere i sit karriereforløb.

Temaet for Eriks fortælling er til forskel fra Bentes organiseret som en fortælling om fremgang. Denne fremgang handler både om hans egen karriere og om et samfund, hvor den sociale sikkerhed og materielle velstand var i vækst startende med Steinckes socialreform og fulgt op af socialdemokraternes politiske magtovertagelse i Odense.

Mens det er uklart, hvordan Bente som helt ung forholdt sig til datidens idealforestilling om hustru og moder, er det til gengæld tydeligt, at hun ikke uden videre accepterede de subjektpositioner, som blev stillet til rådighed for kvindelige kontoransatte. Forventninger, som ikke var knyttet til hendes faglighed, men udelukkende til hendes køn, blev mødt med modstand, som det fremgår af citatet nedenfor:

“Der blev holdt mange møder med folk, som vi håbede kunne blive vores kunder. Der blev brygget kaffe i lange baner og serveret smørrebrød for gæsterne. Dette brugte tekniske assistenter og kontorpersonale mange timer på (...). Men jeg nægtede at gå og servere for gæsterne. Jeg ville godt arbejde i køkkenet, men jeg ville ikke gå og skænke kaffe. Det resulterede i, at forholdet mellem chefen og mig blev endnu dårligere (...). Nu fik jeg for første gang brug for HK. Jeg ringede og spurgte, om jeg var forpligtet til at servere for gæster. Medarbejderen på HK var ved at trimle ned af stolen af grin og holdt med mig, at det var jeg ikke forpligtet til” (Erindring nr. 177).

Ikke overraskende er der intet i Eriks fortælling, som antyder, at der er blevet stillet samme type af krav til ham. Erik positione-

rer sig som en person, der er besluttet på at gøre karriere, hvilket svarer godt til de subjektspositioner, der som vist i artiklens første del, blev tilbudt mandlige kontorister:

“Da der var kommet flere ‘fremmede’ kontorfolk på kontoret under og lige efter krigen, og da de selvfølgelig regnede med samme avancementsmuligheder, som de andre ansatte, og vi i øvrigt var 3 tidligere elever, som lå på linie med hensyn til avancement, ville jeg ikke afvente begivenhedernes udvikling, så jeg søgte flere fuldmægtigstillinger forskellige steder i landet...” (Erindring nr. 169).

Erik er tydeligvis meget bevidst om, at den øgede tilgang til kontorfaget betyder øget konkurrence om de overordnede kontorstillinger. Køn tematiseres ikke i denne sammenhæng. Men det er tydeligt tilstede andre steder i erindringen, som når Erik fortæller, at ‘kontormusene’ blev sat til at brygge kaffe. Da det er svært at forestille sig termen ‘kontormus’ referere til mandlige ansatte, indikerer betegnelsen tydeligt, at visse (rutineprægede) opgaver som eksempelvis kaffebrygning var forbeholdt kvinder.

Hvor plottet i Eriks fortælling er organisering omkring kampen for at positionere sig karrieremæssigt, er Bentes primært en fortælling om, hvordan hun måtte kæmpe for at sikre sig de arbejdsvilkår og den anerkendelse, som hun følte sig berettiget til. Dette er imidlertid ikke et aspekt, som er tydeligt i beretningen om Bentes første år som kontoransat, men det bliver tydeligere i takt med, at den kronologiske fortælling om hendes arbejdsliv bevæger sig frem mod nutiden. Muligvis er baggrunden, at kontorarbejdet for Bentes vedkommende har udviklet sig fra at være et midlertidigt job til at blive noget, der kommer til at indtage en central plads i hendes selvopfattelse og identitet.

Bente blev på et tidspunkt gift med en af sælgerne på det forlag, hvor hun oprindeligt

stod i lære, og søgte som konsekvens heraf et nyt job. Ægtefællen havde en datter fra tidligere ægteskab. Hvorfor Bente ikke selv fik børn, gives der ingen forklaring på. Som det fremgik af artiklens første del, var det i 1950’erne blevet almindeligt, at kvinder blev på arbejdsmarkedet, selvom de blev gift, og først forlod det, når de fik deres første barn. Dette var imidlertid ikke i samme grad almindeligt på det tidspunkt, hvor Bente startede sin karriere på kontoret. Det er derfor sandsynligt, at Bente ligesom hendes unge kvindelige kollegaer oprindeligt betragtede kontorjobbet som midlertidigt, men senere oplevede det som en varig karriere.

En anden mulig forklaring på ændringerne i Bentes holdning til kontorarbejdet er af mere strukturel karakter. Den hænger sammen med den udvikling, kontorfaget gennemgik som følge af akademikernes indtrængen på kontorerne i slutningen af 1980’erne, og som Bente beskriver på følgende måde:

“...kontoret fungerede dårligt, vi brugte enormt meget tid på møder, hvor vi, der var nederst i hierarkiet, sad og vippede på stolene, fordi vi gerne ville hen på vores pind og udføre vores arbejde. Det var tidsspilde, hvor ingeniører og akademikere sad og smigrede hinanden med deres tillærte kursusprog, om at der ‘gik kage i det’, og ‘ja, det har du ret i, men’, uden at der kom noget konkret ud af det” (Erindring nr. 177).

Citatet, der underbygges af andre passager i beretningen, beskriver, hvordan de (kvindelige?) kontoransatte udsættes for konkurrence fra (mandlige?) akademikere og udelukkes fra indflydelse. Opfattelsen af at miste indflydelse og prestige forstærkes af de arbejdsændringer, som følger i kølvandet på indførelsen af edb-teknologi på kontorarbejdspladserne.

Kontorteknologien og dens konsekvenser

Bente skildrer i sine erindringer to forskellige perioder, der begge er præget af indførelsen af ny kontorteknologi, nemlig 1940'erne, hvor den elektriske regnemaskine introduceres, og indførelsen af edb i 1980'erne og 1990'erne. Det er bemærkelsesværdigt, hvor forskelligt de to perioder vurderes. Om introduktionen af den elektriske regnemaskine fortæller Bente, at den repræsenterede et stort fremskridt, idet de manuelle regnemaskiner var hårde ved hænderne. Det hjalp derfor på myoserne, da hun fik en elektrisk regnemaskine. Et andet fremskridt var afskaffelsen af store bogstaver i navneordene. De hyppige brug af skiftenøglen var ifølge Bente medvirkende til, at mange 'maskinskrivepiger' fik seneskedehindebetændelse. Igen ser vi, at maskinskrivning italesættes som en kønnet arbejdsfunktion.

I modsætning til den første 'teknologibølge' beskrives den anden periode, der startede i 1980'erne, i meget negative vendinger. Kritikken går især på de arbejdsorganisatoriske ændringer, der fulgte i kølvandet på edb-teknologien. Ændringer som Bente oplevede som en dequalificering af hendes arbejde:

“Efter mange år, hvor jeg havde følt mit arbejde værdsat, var det utåleligt nu at blive betragtet som gammel og en, der ikke havde lært noget. Der var et skel mellem det gamle og det nye personale... Arbejdsopgaverne var jo som sagt blevet ændret og bestod for kontorpersonalets vedkommende i høj grad i renskrivning af vandløbsregulativer. Nu havde vi fået EDB, men hvor var det arbejde trivielt. Og da det jo var så let at ændre i teksten, så var de første kladder utrolig sammenlappede og sjuskede, så vi kunne rette og rette...” (Erindring nr. 177).

Som det fremgår af ovenstående, oplevede Bente den udviklingsproces, som hendes

arbejde gennemgik, som en degradering af hendes status som faglært HK'er. Når hun konstaterer, at hun blev betragtet som *“gammel og som en, der ikke har lært noget”*, så refererer hun sandsynligvis både til, at hendes oprindelige kvalifikationer ikke længere kunne finde anvendelse, og til at akademikerne overtog nogle af de arbejdsfunktioner, som tidligere kunne varetages af en dygtig kontoransat. Hun oplevede desuden en chef, der forsøger at få hende fyret for samarbejdsvanskeligheder. Selvom hun i den konkrete sag fik støtte fra den øverste ledelse, og den pågældende chef i stedet selv endte med at blive fyret, illustrerer episoden, hvordan Bente i langt højere grad end Erik måtte kæmpe mod forsøg på at undergrave hendes faglighed. Det gjaldt kravet om at servere til arbejdsfrokoster, og det gjaldt de ændringer i hendes jobfunktion, som introduktionen af edb afstedkom, og endelig gjaldt det hendes kamp mod angiveligt inkompetente chefer. Eftersom der ikke er antydninger af lignede konfliktstof i Eriks erindring, er det nærliggende at konkludere, at der for Eriks vedkommende har været en lagt højere grad af overensstemmelse mellem hans egen faglige selvopfattelse og de muligheder, som karrieremæssigt åbnede sig for ham.

Ikke desto mindre afrunder begge deres erindringerne med at konkludere, at de har haft et tilfredsstillende arbejdsliv med mange udfordringer. Dette er på mange måder i overensstemmelse med selve genren, idet narrativer jo netop har til formål at skabe sammenhæng og mening i den enkeltes liv og selvforståelse.

Fælles for de to narrativer er, at begge hovedpersoner tydeligvis havde både lyst og evner til at gennemføre en studentereksamen. Familiernes økonomiske situation og de samfundsmæssige konventioner betød, at de måtte tage til takke med en kontoruddannelse. I begge tilfælde skete det i kraft af

intervention fra personer uden for familien, som var placerede i positioner, hvor de kunne hjælpe henholdsvis Bente på handelskole og Erik til en læreplads i kommunen. Forskellen i de to narrativer ligger i, at mens Eriks narrativ er konstrueret som en fortælling om en målbevidst kamp for social opstigning i et samfund, som gradvist udvikler sig mod større social lighed og tryghed, er Bentes narrativ en fortælling om, hvorledes man som kvindelig kontoransat ikke kan tage faglig anerkendelse for givet. Det er noget, man skal tilkæmpe sig med en indbygget risiko for, at man bliver opfattet som besværlig og usamarbejdsdygtig. Modstanderne er dels uduelige chefer, som hun heldigvis kun har haft en enkelt af, edb-teknologien og endelig akademikerne, der trænger sig ind på kontorarbejdspladserne. Hvor Eriks erindringer er en fortælling om fremskridt, er Bentes omvendt en fortælling om den dalende prestige og anerkendelse, som er knyttet til de opgaver, man som kvindelig kontoransat kan forvente at få tildelt.

Konklusion

Kontorfagets udvikling fra mande- til kvinde-fag var et resultat af et kompliceret samspil af faktorer, hvor kategorier som køn, klasse og ægteskabelig status spillede en væsentlig rolle i forhold til hvem, der på et givet tidspunkt blev betragtet som idealarbejds-kraft, hvad angår de forskellige arbejdsfunktioner på kontorerne. Hvor den typiske kontoransatte frem til slutningen af det 19. århundrede var en mand med en god social og uddannelsesmæssig baggrund samt gode karrieremuligheder, blev kontorerne frem til 1920'erne i stigende grad befolket med middelklassens ugifte døtre, som anså kontorarbejdet som en passende beskæftigelse i perioden mellem skole og ægteskab. Fra omkring 1930'erne fik også arbejderklassens børn adgang til kontorstillingerne.

Samtidig hermed skete der en opdeling af kontorarbejdet i henholdsvis karriereorienterede og rutineprægede arbejdsfunktioner. Mændene varetog typisk førstnævnte og kvinderne sidstnævnte. Udviklingen blev understøttet af en særlig kønsideologi, som positionerede hustrurollen som den dominerende subjeksposition for kvinder og samtidig som uforenelig med rollen som erhvervsaktiv. Som følge heraf forventedes kvinder at forlade arbejdsmarkedet, når de blev gift. Senere blev dette modificeret til, at de forventedes at forlade arbejdsmarkedet, når de fik deres første barn. Disse forventninger eksisterede imidlertid ikke uantastet, men blev problematiseret af både arbejderbevægelse og kvindebevægelse, uden at der dog for alvor blev sat spørgsmålstejn ved den herskende kønsarbejdsdeling på arbejdsmarkedet og i hjemmet.

En ting er imidlertid de herskende normer og værdier og dermed de subjekspositioner, der blev stillet til rådighed for den enkelte. Noget andet er, hvorledes den enkelte valgte at tolke og forvalte disse subjekspositioner. Analysen af henholdsvis Bentes og Eriks erindringer illustrerer, at der var forskel på de subjekspositioner, som blev stillet til rådighed for henholdsvis mandlige og kvindelige kontoransatte. Dette kunne have såvel fordele som ulemper. Som eksempel på førstnævnte kan nævnes retten til at få permanentet sit hår i arbejdstiden, og som eksempel på sidstnævnte kan nævnes den undergravning af fagligheden, som ligger indbygget i kravet om at stå for kaffebrygningen mv. Analysen af de to erindringer viser også, at der kunne være store omkostninger forbundet med at modsætte sig de tilbudte kønnede subjekspositioner. Som kvindelig kontoransat skulle der i højere grad kæmpes for faglig anerkendelse og advancement, mens advancement omvendt for de mandlige kontoransattes vedkommende indgik som en naturlig del af de

subjektspositioner, de blev tilbudt. Selvom Bente og Erik havde samme klasse- og skolemæssige erfaringer, illustrerer de to narrativer og den historiske gennemgang af konto-

rets udvikling, hvordan den klasse- og uddannelsesmæssig baggrund en lærling havde, kunne få vidt forskellige konsekvenser afhængig af vedkommendes køn.

NOTER

- 1 Et subjekt tilskrives altså identitet ved at blive repræsenteret diskursivt via subjektspositioner. Et individ består af flere identiteter alt efter, hvilke diskurser det indgår i. I en situation påtager det sig eksempelvis rollen som mor og i en anden rollen som medarbejder og kollega i en anden. Ved at identificere sig med en given diskurs opstår der en subjektsposition eller subjektivitet. Personlige oplevelser og diskurser påvirker gensidigt hinanden og er derfor vanskelige at skille fra hinanden.
- 2 I perioden 1892-1902 kunne piger i særlige tilfælde søge om dispensation og dermed få adgang til statsskolerne. I 1903 var der 25 piger i statsskolerne. I 1875 opnåede kvinder ret til at studere på lige fod med mændene ved universiteterne, men de måtte undervises privat for at kunne indstille sig til den adgangsgivende studentereksamen.
- 3 I 1921 var der under 2 % af en ungdomsårgang, der gennemførte en gymnasial uddannelse. I 1940 var denne andel steget til 3,5 %. Først i 1960'erne ændredes billedet for alvor (Undervisningsministeriet 1998).
- 4 I 1901-05 var den gennemsnitlige vielsesalder 29,1 for mænd og 26,1 for kvinder, idet dog 54 % af kvinderne og 36 % af mændene var under 25 år (Betænkning 1969, nr.504, 5).
- 5 I 1960 var 27 % af de gifte kvinder erhvervsaktive, mens tallet i 1990 nåede op på 90 %.
- 6 HK-erindringerne er en del af en erindringsindsamling, som Arbejdermuseet, Nationalmuseet og Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv stod for i perioden 1994-1998. Erindringerne kan ses i ABA.

REFERENCER

- Andersen, Svend Aage (1997): *Arbejderkultur i velfærdssamfundet*, København, SFAH.
- Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv (1997): *Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkivs erindringer nr. 177 og 169*. København, Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv.
- Arbejdsmarkedskommissionen (1956): *De store fødselsårsgange (1956)*, Betænkning nr. 143, København, J.H. Schultz A/S, Universitetsbogtrykkeri.
- Broch, Birte m.fl. (1982): *Kvinder i Opbrud*, København, Gyldendal.
- Bruner, Jerome S. (1994): The "remembered" self, i U. Neisser & R. Fivush (red.): *The remembering self. Construction and accuracy in the self-narrative*, Cambridge, USA, Cambridge University Press, 41-54.
- Christensen, Lars K., Søren Kolstrup & Anette Eklund Hansen (2007): *Arbejdernes Historie i Danmark 1800-2000*, København, SFAH.
- Danske Kvinder, i Johanne Maria Jensen (red.) (1987): *Da kvindesagen dukkede op: Kvinden og Samfundet 1885-1930*, København, Dansk Kvindesamfund & Forlaget April.
- Geertsen, Kirsten (1990): *Dannet ung pige søges*, København, Akademisk Forlag.
- Hansen, Flemming Lind (1998): *I lovens tid*, Århus, Danmarks Handelsskoleforening.
- Holmes, Mary (2007): *What is Gender? Sociological Approaches*, London, Sage.
- Højgaard Lis (1979): *Bidrag til den danske kvindebevægelses historie 1870-1900*, København, Akademisk Forlag.
- Jensen, Johanne Maria (red.) (1987): *Da*

- kvindesagen dukkede op: Kvinden og Samfundet 1885-1930*, København, Dansk Kvindesamfund & Forlaget April.
- Juul, Ida (2008): Kontorarbejdets udvikling fra mandefag til kvindefag, i *Cursiv*, 3, 77-100.
- Kildegaard, Bjarne (1984): *Fru Emma Gad*, København, Tiderne Skifter.
- Kommissionen vedrørende kvinders stilling i samfundet (1968): *Betænkning nr. 504 vedrørende kvinders uddannelsesproblemer*, København, S.I. Møllers bogtrykkeri.
- Lemche, Gyrithe (1911): *Dansk Kvindesamfunds Historie gennem 40 Aar*, København, Dansk Kvindesamfund.
- Nybølle, Hans C. (1953): Mand og kvinde i befolkningen, i K. Gloerfelt-Tarp (red.): *Kvinden i samfundet*, København, Det danske Forlag.
- Pedersen, Gustav (1950): *Bogen om handels- og kontormedhjælperne og deres organisation 1900-1950*, København.
- Rigsdagstidende (1919): *Forhandlinger på Landstinget. 71de ordentlige Samling 1918-19*. København, J.H. Schultz A/S.
- Rosenbeck, Bente (1987): *Kvindekøn: Den moderne kvindeligheds historie 1880-1980*, København, Gyldendal.
- Scott, Joan W. (1988): Deconstructing Equality – versus – Difference: Or the Uses of Post-structuralist Theory for Feminism, i *Feminist Studies*, 14, 1, 33-50.
- Skjøt-Pedersen, Lise & Leif Lauersen (1984): De kvindelige Butiks- og kontorfunktionærer 1918-1940: Stilling på arbejdsmarkedet, familieposition og arbejdsocialisation, i N. Smith & J. Thomsen (red.): *10 års kritisk historieforskning*, København, Akademisk Forlag.
- Togebj, Lise. (1989): Da kvinderne gik mod venstre, i A. Borchorst & A.-D. Christensen (red.): *Kvinder i politik*, København, Forlaget Kvinno.
- Undervisningsministeriet (1998): Uddannelsessystemet i tal gennem 150 år, i *Undervisningsministeriet 1848 – 1998*, København, Undervisningsministeriet.

Ida Juul, cand.mag., ph.d., lektor ved Institut for Didaktik, Danmarks Pædagogiske Universitetsskole, Aarhus Universitet
e-mail: juul@dpu.dk